

Л. ДОВГА
(Київ)

ЧЕРТЫ КРИПТОПРОТЕСТАНТИЗМА В ПОКАЯННОЙ ПОЭЗИИ ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА

*«Будемо розкаюватися, якщо книга про покаєння не буде видана. Тепер у Ізраїлі не багато учителів»*¹ — писав архієпископ Лазар (Баранович) у листі до Києво-Печерського архімандрита Інокентія (Гізеля) стосовно трактату «Мир з Богом чоловіку»², який саме тоді готувався до друку.

Усвідомлюючи покладену на ієрарха відповідальність за спасіння душ пастви преосвященний Лазар уділяв велику увагу вихованню конфесійної свідомості мирян і вважав, що друковане слово може справити Церкві неоціненну послугу, коли мова йде про розповсюдження правд християнського вчення про принципи поведінки у миру, про гріхи та добродетності, про те, як у реальному житті обійти усі спокуси і не втратити надії на спасіння «будучого віку».

Сам Баранович також викладав на письмі власне вчення про гріх і цноту, надавши своїм роздумам не тільки строгої форми полемічного твору чи проповіді, але й звертаючись до художнього слова — поезії³.

В рамках конференційної доповіді немає змоги не тільки оглянути

1 Письма преосвященного Лазаря Барановича. Изд. 2-е. Чернігів, 1865 Л. 42 (осінь 1668 р.). С. 4. Майже дослівно ця фраза повторена у листі 63 від 13 березня 1669 р. (Там само. С. 78). У листуванні з Інокентієм Гізелем Лазар Баранович, жаліючись на розбої та негоди воєнного часу, неодноразово наголошує, що церковні ієрархи несуть відповідальність за спасіння пастви і повинні зуживати дієвих кроків, щоб *«наставляти людей на добре»* (Там само).

2 Йдеться про книгу: Гізель Інокентій. Миръ съ Б(о)гомъ ч(е)л(о)вѣку, или покаєніє с(вя)тоє, примиряющее Б(о)гови ч(о)л(о)вѣка. Київ: Друкарня Лаври, 1669.

3 Баранович Лазар. Меч духовний. Київ, Друкарня Лаври, 1666; *Його ж.* Труби словес проповідних. Київ: Друкарня Лаври, 1674; *Його ж.* Lutnia Apollinowa Київ: Друкарня Лаври, 1671.

всю спадщину Барановича⁴, а навіть дати детальний аналіз його уявлень про гріх та цноту, їх генезу та значення у житті людини. Відтак тут хочу тільки окреслити напрямки дослідження, зосередивши увагу на поетичній збірці під назвою «Аполлонова Лютня». Випереджуючи можливі закиди скептиків, відразу зауважу, що український ієрарх вочевидь не створив (і не міг, і не прагнув створити) якогось нового вчення про гріх і цноту, яке б виходило за рамці ранньомодерного православного та католицького богословія. Тому в контексті дослідження як поглядів преосвященного Лазаря, так і ранньомодерної релігійної свідомості в Україні, цікавіше звернути увагу на те, що вибиралося з уже відомого, на чому робилися певні наголоси, що і як інтерпретувалося. Тим більше, що «Аполлонова Лютня» є чи не першим у Київській митрополії твором, у якому знаходимо переконливо-позитивний образ людини, а також перелік та характеристику притаманних християнину чеснот, до котрих слід прагнути, а не тільки гріхів, яких необхідно остерігатися⁵.

Звертаючись до теми доповіді мушу відразу зауважити, що Чернігівський архієпископ завжди твердо стояв на позиціях «чистоти православ'я». На відміну від Інокентія Гізеля, який, на думку дослідників, був родом з протестантської сім'ї, звідки, вочевидь, міг почерпнути основи протестантського вчення, Лазар Баранович

4 Рік та місце народження Лазаря Барановича точно не встановлені. За різними джерелами датою його народження може бути 1600 або 1620 рік. Початково він отримав освіту у Києво-Могилянському колегіумі, а потім коштом Петра Могили завершував її у Каліській та Віленській академіях. Викладав у Києво-Могилянському колегіумі, а з 1650 по 1657 р. був її ректором. З 1657 р. єпископ, а з 1666 р. архієпископ Чернігівський та Новгород-Сіверський. Впродовж майже 20-ти р. управляв Київсько. Митрополичою кафедрою. Автор двох збірників проповідей, декількох поетичних збірок, полемічного трактату «Нова міра старої віри» (1676 р.). Детальніше про це див.: *Хижняк З. Баранович Лука // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. К.: КМ Академія, 2001 С. 59–60.*

5 У текстах попередників та сучасників Лазаря Барановича — Кирила Транквіліона-Ставровецького, Петра Могили, Інокентія Гізеля, Йоаникія Галятовського, Антонія Радивиловського ми бачимо здебільшого опис гріхів, а їхні уявлення про характер чеснот реконструюються як способи поведінки, що не допускають певних гріховних вчинків, а не як структурно прописана певна позитивна програма. Детальніше про це див.: *Dovha L. To Act or to Doubt: The Doctrine of Conscience in Inokentii Gizel's Treatise Man's Peace with God // Journal of Ukrainian studies. Summer–Winter 2006. KIUS. V. 31. № 1–2. S. 135–148.*

навряд чи був тісно пов'язаний з протестантським середовищем, тому, вичленовуючи певні протестантські ідеї у його творах, навряд чи можна запідозрити його у свідомому поширенні єретичних думок. Тому «криптопротестантизм» Барановича я трактуватиму виключно як сприйняття православним ієрархом «продуктивних» ідей морально-етичного характеру, а не як відхід від православної догматики.

Обсяг «Аполлонової Лютні» 560 сторінок (формат 1/2), а увесь її текст поділено на дуже різні за розміром (від кількох коротких віршів до декількох десятків сторінок) тематичні розділи, які, у свою чергу, часом мають власну внутрішню рубрикацію, котра здебільшого вказує не стільки на стислу тематичну єдність уміщених текстів, скільки на прагнення автора акцентувати певну проблематику. Чеснотам присвячено у книзі два розділи: *O cnocie (in communi)* [С. 336–339] та *O cnotach (in particulari)* [С. 339–357]. Останній поділено на такі рубрики: *O Madrosci*; *O Pokorze*; *O cierplivosci*; *O chystosci*; *O Jalmuzhnie*; *O Poscie*; *O Wstrzemieszliwosci*; *O Dobrym przykladzie*; *O Modlitwie*; *O Placzu*; *O trwaniu na modlitwie*. Після цнот у такому ж порядку (спочатку загальні, потім часткові) розглядаються гріхи: *O grzechu (in communi)* [С. 357–390]: *O pianstwie*; *O leniwestwie*; *O pochlebstwie*; *O smiechu*; *O obmowie*; *O maliovaniu twarzy*; *O proznej chlubie*; *O hereziey*; *O rokoszy*; *O złym nabyciu*; *O rozboiu*. *O Grzechu (in partikulari)* [С. 390–404]: *O Pysze*; *O Cielelnosti*; *O Gniewie*; *O Łakomstwie*; *O kłamstwie*. На завершення розділу про гріхи Баранович поміщає ще підрозділ, який називається *O nawiedzeniu Bożym za grzechy* [405–430] і має рубрики: *O ogniu*; *O powietrzu*; *O trzesieniu ziemi*; *O Woynie*. Хоча Баранович виділяє спершу розділ про цноти, а вже потім пише про гріхи та кари за них, кидається в очі позірною несиметричністю цих розділів, де перший (позитивний) є суттєво меншим за обсягом від другого (негативного). До того ж видається втраченою бінарність опозицій, притаманна ранньомодерному моральному богослов'ю з емпіричним трактуванням гріха, де протиположною до кожної провини повинна бути відповідна цнота, оскільки висновки про сутність та природу проступків робляться не тільки на основі ідеальних приписів, але й виходячи із спостереження за поведінкою людей та каталогізації їхніх учинків⁶. Втім, при детальнішому прочитанні віршів виявляється, що їм притаманна внутрішня антиномічність, коли мовлячи про певну цноту автор обов'язково доводить до думки про те, що в реальному житті переважають протиле-

6 Детально про це див. Миллард Ериксон. Християнское богословие. СПб.: Библия для всех, 2002 С. 475–492.

глі їй негативні вчинки, а вірш-роздумування про гріхи обов'язково вміщує декілька строф з молитвою про те, щоб замість гріха Господь послав відповідну цноту і не дав згинутися вічною смертю. Така імпліцитна присутність опозиційних пар у кожному окремому вірші вирівнює обсягову неспівмірність розділів.

Важко судити про коло читачів, яким було адресовано «Аполлонову лютню»⁷. Вочевидь, це мали б бути освічені люди, які не просто уміли читати, а й мали смак до поетичного слова⁸. Сам преосвящений Лазар передбачав, що твір його, хоч і написаний по-польськи, буде читатися і поляками, й україномовними шанувальниками прекрасного⁹. Враховуючи «сповідальний характер»¹⁰ віршів, не виключено, що орієнтувався поет насамперед на освічене духовенство.

В контексті культурологічного дослідження збірки¹¹ цікавим для нас є той факт, що своєрідним «ліричним героєм», від імені якого і про якого ведеться мова в абсолютній більшості творів, виявляється сам поет: він випробовує власне сумління¹², скаржитися

-
- 7 Про можливих адресатах книжки див.: посилання на оригінал статті Фріка,
- 8 Тут я жодним чином не торкаюся рівня поетичної якості уміщених у книжці текстів.
- 9 Так у вірші «Autor na piśma swoje» прохаючи прихильно поставитися до своєї поезії, Баранович пише «*O dwie cię słowa, czytelniku, proszę: Wicznaia pamięć, w tych moich żywotach proszę*» (виділення моє. — Л.Д.; Lutnia Apollinowa. С. 547). Вжитий тут вираз «вічная пам'ять» вочевидь міг бути звичним тільки в українській транскрипції церковнослов'янської заупокійної служби. До польськомовної аудиторії Баранович також звертається окремим віршем «*Rusin do polaka coś po polsku gdaka*», де однозначно позиціонує себе як людину, для котрої польська є чужою (вивченою) мовою, якою він пише не тому, що так мусить або тільки так уміє, а тому, що він, як поет, є вільним вибирати «*jako w bajkach, tak i w mowie*» (Lutnia Apollinowa. С. 550).
- 10 Термін запозичено з праці М.С. Уварова «Архитектоника исповедального слова». (СПб.: Алатейя, 1998), в якій автор розглядає сповідь не тільки у традиційному християнському розумінні — як необхідний перший крок до каяття і очищення, але і як унікальне явище художнього мовлення, яке стало своєрідним організуючим моментом у прагненні до подолання «хаосу свідомості».
- 11 Про літературно-художню сторону поезії Барановича див.: Р. Радишевський. (Взяти посилання у Н.М.)
- 12 Наприклад, у вірші «*Grzeszyć nie leni, a na grzechy żłoni*»: «*To biada do mnie: i piszę i mówię / dobrze, a o złym grzechu myśl jest w głowie. / ... / Grzech mię*

на свою неміч, старість та хвороби¹³, він роздумує над обов'язками церковного ієрарха і ділиться тривогами щодо відповідальності за їх неналежне виконання¹⁴, він кається у гріхах «юності», коли бажання плотської утіхи брало гору над доводами розуму і страхом согрішити, він, як чернець та духовний пастир мирян, приміряє до себе вимоги християнського благочестя і приходить до висновку, що, як істота слабка, не здатний їх усіх виконати, врешті, він шукає собі оправдання перед Богом і перед людьми і знаходить його в ушкодженості людської натури¹⁵. Поет говорить про те, як важко (а то й неможливо) узгоджувати любов до земного життя з любов'ю до Бога, лементує з приводу того, що на шальках терезів його сумління гріховні вчинки переважають доброчесності, а його розум і воля безсилі перед земними потребами плоті¹⁶, та попри все висловлює палку надію та непохитну віру в можливість «здобути Небо» самою милістю Бога, якому більше слави від спасіння заблудлої овечки, ніж від її погибелі.

Чи можна допустити, що написання та публікація «Аполлонової Лютні» була для її автора певним жестом його «громадянського служіння». Вочевидь, Лазар Баранович добре усвідомлював значимість письменницької праці, на що неодноразово вказує і у своїй збірці¹⁷.

zmordował iako tyran iaki/.../iako ptak u mnie gniazdo uwił sobie / Moie sumnienie ustawicznie zobie...» (Lutnia Apollinowa. С.357–358)

- 13 Тут в основному вірші першої частини книги, які становлять приблизно четвертину усього її обсягу, а також чималий прикінцевий розділ «*O chorobach*» з детальними рубриками: *Na bolenie oczu; Na slepote; Na spuchnienie geby; Na bolenie zebow; Na bolenie zyvota; Na bolenie plecy; Na bolenie nog; Na Kaszel; Na Katar; Na Gosciec; Na Febre; O skutkach choroby; O lekarswie* (Lutnia Apollinowa. С. 440–458)
- 14 Наприклад вірш «*Zle przełożony, gdy nieuczony*»: «*Znam to do siebie, żem starszy nie cale / Doizrzeć wszystkiego z słabości nie mogę / Z tąd należytą sobie czynię trwogę / Naistarszy Panie, przebacz grzechi moje / Jeżeli nie tak, iako starszy stroię / Za mnieiszych grzechi nie nanieś karania / Lękam się za nich na siebie karania*» (Там само. С. 530–531)
- 15 Розділ «*O ulomności natury ludzkiej*» (Там само. С. 464–471)
- 16 Один з численних прикладів — віршик «*Grzech kroluie, nas morduje*»: «*Kroluie we mnie grzech, co chce, to czyni /.../ Zaluię żem się pokalał, a przecię / W też błoto lazię iako głupie dziecię / Poki się swoją będę wolą rządził / zrozumiałe się poty będę błądził...*» (Lutnia Apollinowa. С. 388)
- 17 Одним з таких прикладів може слугувати вірш «*Użalsię moi Panie, Pusc na Swiat pisanie*», де автор спершу просить у Бога, щоб випустив до читача працю поета, бо «сидіння дома» для неї — це і темниця, і вигнання, а далі

Він жаліє про біди, які випали Україні, він пише про те, що тривала громадянська війна є результатом Божої кари за важкі гріхи, здійснені колись населенням цієї землі. Він посилає Богу молитву про звільнення Української землі від воєнного лихоліття і закликає людей покаятися та прийти до Бога. Описуючи основні християнські цноти, автор жалкує, що не володіє ними досконало і просить Бога послати йому прагнення до цнотливого життя. Він не риторично вимагає від читача «так чини, бо так правильно», а намагається через низку прикладів наче викликати смак до того, щоб змінити свою натуру на краще. Він виводить саме поняття «цноти» як певний моральний імператив, який не завжди і не обов'язково розпадається на окреслені ланки. Досягнення цноти — це мета земного життя людини, це її мудрість, її альфа і омега, так само, як здобуття надії на спасіння є остаточною метою всього існування людства. А здійснення гріха — на його думку це навіть не просто матеріалізоване зло, а шлях, яким людина суперечить усій природі, опираючись власному щастю і власному покликанню.

Але закликати паству до богобойного життя і публічно каятися у плотському гріхові (нехай навіть скоєному в юності) — це не одне і те ж саме¹⁸. Крім того, як видно зі змісту, преосвященний Лазар не ставив собі за мету описати усі гріхи відповідно до їх класифікації за принципом переступів проти Заповідей Божих та Заповідей Церковних. За реєстром включених гріхів важко навіть сказати, що він,

просить зглянутися над важкою працею автора: *«Użał się Panie, że pracował srodze / Pisma by wyszły, koło tego chodzę. / Trzymać ie w prochu nie chce mi się zgoła / Podjęta praca na mnie coraz woła /.../ Jakoś otworzył zrzenie ślepeму / Tak świat otworzyć racz pisaniiu memu. /...»* А далі прозоро натякається, що поетове слово для читача — це те ж саме, що терновий вінець для Христа. Вони можуть боляче вколоти і навіть зранити, але прийнявши їх можна сягнути Неба. *«Niechże obaczy świat moje pasanie / O to nie stoię choc im kto przygania / Wshystkim się rzadki upodobać może, / między cierniami zwykły rosnąc roże: / Muszą być ciernie, zadadzą li rane / Przypomnię sobie że Pan był karany...»* (Lutnia Apollinowa. С. 193)

- 18 Див. вірш «Cielesnik do Boga osmielil przeto, że Bog się z Panny wcielił»: *«Twarz krwią zapływa od wielkiego sromu /.../ Zem się na sprośny grzech cielesny walił./W ochach mi pali wspominać sromota / Iak mię cielesna trapiła niecnota...»* І далі три сторінки вірша присвячені спогадам про те, як такий гріх міг статися, як розум і воля не зуміли утримати плоть від гріховного вчинку, як потрібна допомога Бога для того, щоб загнuzдати потреби плоті і яким цінним може бути з цього пожиток. (Lutnia Apollinowa — С. 391–394)

ідучи емпіричним шляхом, описує усі гріхи, які найчастіше трапляються, бо, скажімо, відсутній такий, мабуть поширений у воєнному часі гріх, як убивство. Натомість майже три сторінки він відводить на гріх «фарбування обличчя», але пояснює його не так, як, скажімо, Галятовський, на думку якого фарбування — це спосіб звабити чоловіка або натяк на бажання плотської утіхи. Барановича обурює сама думка людини, що Бог міг створити її недостатньо красивою і що вона може «покращити» творіння Бога. Тому прикрашання себе — це не просто крок до розпусти, а своєрідний бунт проти Творця, це «глупство», через яке людина замикає свій внутрішній світ від прийняття Правди. Так само гріх «пихи» він пояснює як нерозуміння людьми великого плану Творця, у якому кожен має своє місце і свій дар. Тому, на його думку, навіть найзлиденніша людина, коли до неї добре приглянутися, несе у собі іскру Божу, а відтак вона не є обділеною і не вартує зневаги тільки за те, що не є достатньо багатою, або вченою, або мудрою, або вродливою. І ще одна цікава думка, яка лейтмотивом звучить у віршах про гріх пихи: однакові не тільки люди різних станів, однаковими є і люди різних народів та різних християнських конфесій. Баранович, на відміну від своїх соратників — ієрархів Київської Митрополії, — не сповідує церковного ексклюзивізму (за винятком, хіба, традиційно ворожого ставлення до вчення Арія), і вважає що спастися можуть всі, не залежно від того, до якої конфесії люди належать, аби їхня віра була міцною, а справи достойними. Концепт братерської любові для нього виявляється важливішим, ніж концепт конфесійної ворожості. До того ж він і тут вважає гріхом надмір багато дискутувати про Бога та догмати віри, аби не впасти у гріх зарозумілості й не переступити межу, за якою людина не має права мудрувати, бо ніхто крім Сина не знає Батька, а ніхто крім Батька не знає Сина і на землі люди ніколи не знайдуть надійного раціонального ґрунту аби доказати тут свою правоту або спростувати думку опонента. Звичайно, така «толерантність» не виключала того, що у «своєму домі» архієпископ Лазар сумлінно слідкував за дотриманням церковних правил і канонів і гнівно відповідав на критичні закиди в сторону Православної Церкви. Але дійсною цнотою все ж таки він уважав не війну, а смирення і спокій, і здатність «учити доброму» (про що, доречі, неодноразово нагадує у своїх листах, в т. ч і до Інокентія Гізеля).

Чи можна вбачати у певних ідеях Барановича, як то надія на спасіння однією ласкою Божою, можливість бути «обраним до спасіння», заборона прикрасами і фарбуванням псувати образ Божий, вкладений у людину риси протестантської етики. Напевно можна, але, як я уже зазначала на початку доповіді, хіба як використання продуктивних

ідей, які, на думку преосвященному Лазаря, могли слугувати покращенню морального стану пастви, як намагання розширити «сферу доброчинності» і звузити «сферу зла», а разом з тим переконати паству, що Господь таки Добрий, а не як введення єретичних ідей у православну доктрину.